

چرا در شاهنامه از پادشاهان ماد و هخامنشی ذکری نیست؟

«تاریخ ملی» ایران بصورتی که در شاهنامه و تواریخ اسلامی مثل طبری و ثعالبی دیده می‌شود از تاریخ پادشاهان ماد و هخامنشی خالی است. اصولاً از تاریخ مغرب و جنوب ایران پیش از دوره ساسانی، در تاریخ ملی ایران اثری پیدا نیست. منظور از «تاریخ ملی» در این مقاله تاریخ ایران است بصورتی که ما ایرانیان از اواخر دوره ساسانی تا حدود صد سال قبل، و پیش از رواج تاریخ تحقیقی برای خود قائل بودیم و شامل تاریخ کیانیان و پیشدادیان و فاقد تاریخ ماد و پارس است.

اساس عمده تاریخ ملی ایران خداینامه‌هایی است که در اواخر دوره ساسانی مدون گردید. با احتمال قوی خداینامه جامعی مشتمل بر تاریخ ایران از آغاز تا پادشاهی خسرو پرویز در زمان این پادشاه تدوین شد که بخصوص سیاست و جهان بینی دوران خسرو اول را منعکس می‌ساخت. بطوری که نلدکه استدلال کرده است،^۱ آخرین تحریر خداینامه پهلوی در زمان یزدگرد سوم آخرین پادشاه ساسانی صورت گرفت که رشته وقایع را تا آخر پادشاهی خسرو پرویز دربرداشت. شاهنامه فردوسی و آثار مورتخان اسلامی عموماً بر اساس ترجمه‌های عربی^۲ و یا تحریرهای فارسی خداینامه‌های پهلوی و برخی کتب دیگر دوره ساسانی قرار دارد. هر چند رنگ دینی خداینامه در شاهنامه تغییر کرده است، از حیث حکایت و وقایع به کمبود عمده‌ای در آن نسبت به خداینامه نمی‌توان قائل شد.

پس باید گفت که خداینامه‌ها نیز از تاریخ سلسله‌های ماد و هخامنشی و داستانها و روایات جنوب و مغرب ایران خالی بوده‌اند و در آنها نیز رشته وقایع از شاهان پیشدادی و کیانی به اسکندر می‌پیوسته است.

این حذف یا فراموشی بخصوص از آن جهت شگفت آورست که ساسانیان خود از جنوب برخاسته بودند و داعیهٔ احیای شاهنشاهی متحد و مقتدری را داشتند که بگمان آنها پیش از اسکندر در ایران وجود داشته و به دست اسکندر برافتاده بود. این داعیه را هم مورخین اسلامی^۳ و هم نویسندگان رومی^۴ بخوبی منعکس ساخته‌اند. با این همه در خداینامه ذکر از کورش و داریوش و خشایارشا و فیروز یهای آنها نبوده است و به تبع در شاهنامه هم نیست.

البته اثر ضعیف و دگرگون شده‌ای از بعضی از شاهان هخامنشی در روایات برخی از مورخین اسلامی که در بارهٔ آخرین شاهان کیانی آورده‌اند می‌توان دید. مثلاً در پادشاهی بهمن وقایعی مربوط به مغرب ایران بچشم می‌خورد، از جمله ساختن شهرهایی در بابل و میسان به او نسبت داده شده،^۵ و دینوری^۶ مرقت بیت المقدس را به او منسوب می‌کند، و طبری^۷ از جنگ او با یونانیان («الرومیة») یاد می‌کند. همچنین در پادشاهی همای چهارآزاد، دختر و همسر بهمن، طبری^۸ از جنگ با یونان و بنای عماراتی عظیم در استخر به دست اسیران یونانی سخن می‌گوید، و حمزه^۹ این عمارات را با «هزار ستون» (تخت جمشید) یکی می‌شمارد، و گردیزی می‌گوید^{۱۰} که وی پایتخت را از بلخ به تیسفون منتقل کرد. همچنین گردیزی یک رشته اصلاحاتی به دارای اول منسوب می‌کند که همه یادآور اصلاحات داریوش بزرگ است.^{۱۱}

منشأ روایات غربی در آثار اسلامی

با این همه نباید تصور کرد که حتی این خاطرات مبهم مبتنی بر روایات اصیل ایرانی است و یا دلیل بر آن است که مقارن ظهور اسلام شبیحی از این وقایع در خاطر ایرانیان باقی مانده بوده است. آنچه از این قبیل در توار یخ اسلامی دیده می‌شود عموماً مأخوذ از منابع سُرّیانی و یونانی و یهودی است. سُرّیانی‌ها که وارث روایات بابلی و یونانی بودند روایاتی غیر از روایات زردشتی را محفوظ داشته بودند که در آنها بسیاری از وقایع مغرب و جنوب ایران منعکس بود. در دورهٔ اسلامی برخی از این روایات در آثار اسلامی راه یافت و در کنار روایات اصیل ایرانی قرار گرفت. این نکته از خود توار یخ اسلامی نیز پیداست. مثلاً یعقوبی می‌گوید^{۱۲} که بهمن مدتی به کیش موسوی درآمد که انعکاسی از التفات کورش به یهودیان است و فقط منشأ یهودی می‌تواند داشته باشد، و حمزه تصریح می‌کند که بنی اسرائیل بهمن و کورش را یکی می‌شمارند.^{۱۳}

اما دلیل روشنتر بر این نکته فهرستی است که در آثار بیرونی و ابن العبری استثناء از

شاهان هخامنشی می بینیم. بیرونی در **قانون مسعودی**^{۱۴} دو فهرست از پادشاهانی که با ایران مربوط اند به دست می دهد: یکی با عنوان «ملوک بابل و ملوک مادای» که شامل دوازده پادشاه است و به دار یوش مادی («دار یوس المادای») ختم می شود؛ دیگری با عنوان «ملوک الفرس بعد ابطال مملکة الجلبین» (یعنی بعد از سقوط پادشاهی ماد) که شامل ده پادشاه است از کورش تا دارای سوم، و فهرستی است اصولاً درست از پادشاهان هخامنشی. در این دو جدول بیرونی از پادشاهان پیشدادی و کیانی نامی نمی برد، زیرا در اینجا فقط به منابع غیر ایرانی متکی است. در آثار الباقیه اتکای او به چنین منابعی عملاً تصریح شده است، چه قبل از آوردن جدول شاهانی که شامل پادشاهان هخامنشی نیز هست می گوید «و قد وجدنا لأهل بابل أيضاً توار یخ ملوکهم من لدن بختنصر الأول الی وقت تحویل التاریخ عنهم بممات الاسکندر البتاء نحو الملوک البطالسه...»^{۱۵}. این جدول را بیرونی «ملوک الکلدانین» عنوان می دهد که باز حاکی از منابع غیر ایرانی اوست. جدول با بختنصر اول شروع و به اسکندر ختم می شود و شامل نام «دار یوش اول مادی» («دار یوس المادای الاول») و نه تن از شاهان هخامنشی است با املائی که حکایت از ضبط سریانی آنها دارد.

بیرونی فهرست دیگری نیز در آثار الباقیه^{۱۶} از «ملوک کبار» بدست می دهد که التقاطی است از شاهان کیانی و آشوری و بابلی و هخامنشی و با کیقباد شروع می شود و به دارا، (با توضیح «آخر ملوک الفرس») ختم می گردد. این فهرست که در آن بیرونی بختنصر را با کی کاوس و دار یوش مادی (در اینجا: «دارا الماهی الاول») را با دار یوش و کورش را با کیخسرو و قورس (کذا) را با لهراسب برابر شمرده است حاکی از مشکلی است که مورخین اسلامی در تطبیق نام شاهانی که از منابع ساسانی به آنها رسیده بود (شاهان پیشدادی و کیانی) و فهرست شاهانی که از منابع سریانی کسب کرده بودند در پیش داشتند و نتیجه آن یک رشته تطبیقها و توجیها نامعقول است که یکی شمردن کیومرث و آدم، و جمشید و سلیمان، و کیخسرو و کورش از موارد آن است. مولف دیگری که نام شاهان هخامنشی را در عربی ضبط کرده ابوالفرج بن اهرن معروف به ابن العبری، مورخ و متکلم مسیحی یهودی الاصل قرن سیزدهم مسیحی است که هم در تاریخ سریانی خود^{۱۸} و هم در تحریر عربی آن بنام **تاریخ مختصر الدول** فهرستی شبیه فهارس بیرونی آورده است. اثر ابن العبری در این موارد مبتنی بر آثار سریانی قبل از اوست^{۱۹} و مآلاً به بروسوس^{۲۰}، مؤلف بابلی برمی گردد که تاریخ خود را اندکی پس از اسکندر تألیف کرد. آثار ابن العبری نیز باز غیر ایرانی بودن اطلاعات

بیرونی را درباره تاریخ مغرب و جنوب ایران تأیید می کند. اما منقولات بیرونی و ابن العبری به هر حال کاملاً استثنائی و خارج از دایره اطلاعات مورخین اسلامی بوده است. از این همه این نتیجه می شود که خاطره شاهان مادی و هخامنشی در روایات ساسانی بکلی از میان رفته بوده است و اشاراتی که به اعمال این شاهان در آثار اسلامی دیده می شود همه از منابع غیر ایرانی است که بعدها توسط گردآورندگان اخبار التقاط شده و گاه با روایات کهن ایران اختلاط یافته. حتی یکی شمردن بهمن با اردشیر درازدست نیز چنان که نلدکه تذکر داده است^{۲۱} نتیجه غلط و اشتباه مؤلفین سریانی است. جالب این است که بیرونی لقب «درازدست» را اول بصورت یونانی آن «مقروشر» (در یونانی makrocheir) ضبط کرده و بعد ترجمه «طویل الیدین» را برای آن آورده (آثار الباقیه، ۱۱۱).

با احتمال قوی حتی خاطره ای که از دارا (دار یوش هخامنشی) در ایران باقی مانده بوده نیز مدیون داستان اسکندرست. اساس همه اسکندرنامه های منظوم و منثور کتابی در سرگذشت داستانی اسکندرست از قرن سوم مسیحی به یونانی و از مؤلفی گمنام در مصر که بنام یکی از مورخان معاصر اسکندر، کالیس تنس^{۲۲} قلمداد شده. اگر چه ترجمه سریانی و پهلوی و ارمنی این کتاب در دوره ساسانی بعمل آمد،^{۲۳} گمان نگارنده این است که شهرت قهرمانی اسکندر مبتنی بر ترجمه داستان اسکندر نبوده، بلکه باید تصور کرد که در دوران درازپادشاهی اشکانیان که یونانی مآبی رواج داشت و ایرانیان بخصوص در شهرهای یونانی نشین با یونانیان مرتبط بودند داستان اسکندر اشاعه یافت. و باید تصور کرد که با آن که سنت مذهبی ایران او را پیوسته دشمن می داشت و ملعون و اهریمنی و مخرب آیین ایران می شمرد در اذهان عامه و در شعر و داستان اسکندر بزودی از شهرت قهرمانان برخوردار گردید و در کنار شاهان ملی جای گرفت، و این اگر موجب شگفتی شود باید بیاد آورد که چه بسا ایرانیانی که در ایام ما نام چنگیز و هلاکوبر فرزندان خود گذارده اند.

رواج داستان اسکندر طبعاً نام دارا را نیز که با وی نبرد کرده بود زنده نگاهداشت. در تحریر فارسی داستان اسکندر (اسکندرنامه) منسوب به کالیس تنس، بمنظور ارضای غرور ملی، فاتح مقدونی با تغییری در نسب وی، نبرادری دارا شمرده می شود، یعنی از هم بستری یک شبه پادشاه ایران با شاهزاده خانمی یونانی که بعداً با فیلفوس مقدونی (پدر اسکندر) زناشویی می کند می زاید. از این رو ناچار پادشاه دیگری بنام دارای اول اختراع شده است که پدر دارای دارایان و اسکندرست. بنابراین باید گفت که حتی این

دو نام نیز که نامهای تاریخی است و در تاریخ ملی وارد شده مبتنی بر حفظ خاطره هخامنشیان از طرف ایرانیان نیست، همانطور که از تاریخ پانصد ساله اشکانیان نیز با آن که به ساسانیان نزدیکتر بودند، چنان که خواهد آمد، چیزی در خاطرها نمانده بوده است.

باقی ماندن منظومه های قهرمانی و زوال خاطره های تاریخی

طبعاً این سؤال پیش می آید که این فراموشی از کجاست؟ چگونه ممکن است که مردمی که به گذشته خود چنین مباهی بوده اند و تاریخ خود را در قالب یکی از بلندترین حماسه های دنیا ریخته اند مهمترین دوره اقتدار تاریخی خود را از یاد ببرند؟

در جواب این سؤال اولین نکته ای که باید به آن توجه کرد این است که تاریخ ملی ایران مبتنی بر «تاریخ کتبی» و یا «تاریخ نگاری عینی» نیست، بلکه از مقوله «روایات شفاهی» است و جهت و غرض و برداشت آن با تاریخ نویسی به مفهوم امروزی بکلی متفاوت است. تاریخ باستانی ایران بصورتی که در شاهنامه انعکاس یافته مبتنی بر یک رشته منظومه ها و داستانهای قهرمانی و نیمه قهرمانی است که اصلاً در مشرق و شمال شرق ایران (تقریباً خراسان قدیم) ساخته و پرداخته شده و هسته اصلی آن با احتمال قریب بیقین متعلق به قوم اوستایی بوده است.

این حماسه ها دارای خصوصیتی است که در حماسه های شفاهی سایر ملل نیز دیده می شود. حماسه هایی از قبیل ایللیاد و مهابهاراتا و بئولف و هیلدبرانند هم مبتنی بر روایات شفاهی اند. نیز مردم ایسلند و روسیه و یوگسلاوی و برخی اقوام آسیای مرکزی و اندونزی صاحب ادبیاتی از این نوع اند که همه مورد پژوهش محققان قرار گرفته است.^{۲۴} اساس این گونه ادبیات منظومه هایی است که در وصف و ستایش قهرمانان و سرداران و شرح اعمال آنها سروده شده و پس از آن نظریه شوق انگیز بودن آنها و تأثیری که در خاطر مردم داشتند در میان مردم رواج گرفته و با تغییرات و شاخ و برگ از نسلی بنسلی منتقل شده است.

این گونه ادبیات در دوره هایی بوجود می آید که آنها را «دوره های قهرمانی» نامیده اند و اقوام معمولاً آن را در مراحل نخستین تمدن خود و در ایام جوانسالی طی می کنند. در این دوره ها طبقه فرمانروا و برتر جامعه طبقه جنگجویان و مبارزان است و طبقات دیگر، از جمله طبقه روحانی، تحت الشعاع آنها قرار دارد. جامعه متحرک و زیاده طلب و پذیرای خطرست. انگیزه عمده شاهان و سرداران و مبارزان نام و ننگ و کسب افتخارست که عموماً به دلیری و پیروزی حاصل می شود. در این مرحله، جامعه از

دورانهای عشیره‌ای و قبیله‌ای گذشته و نظام شاهی برقرار گشته و شاه بر عده‌ای از رؤسای قبایل و سرداران حکمفرماست. خدایان نیز از صورت توتمی و قبیله‌ای خارج گشته و پرستش آنها عمومیت یافته است.^{۲۵}

در این دوره وفاداری نسبت به فرماندهان و شاهان و جانپاری در راه آنها و همچنین دفاع از سرزمین نیاکان و خاندان شاهی بصورت فضائل قهرمانی درمی‌آید و در اشعار حماسه‌سرایان و سرودسازان منعکس می‌شود. منظومه‌ها و داستانهایی که در این دوره‌ها ساخته می‌شود نیز عموماً از خصوصیات مشترکی برخوردارست. موضوع آنها عموماً عشق و کین و نبردست. وصف شکار و بزم و مرکب و سلاحهای جنگی نیز در آنها مکرر می‌شود، ولی شیوه حماسه، خواه به نظم باشد خواه به نثر، شیوه حکائی است و موضوع آن عموماً حوادثی است که بر قهرمان داستان گذشته. مفاخره و رجز و مباحثات به گوهر و هنر، و نیز گفتارهای خطابی و وصف صحنه‌ها از اجزاء این گونه داستانهاست. اگر حماسه منظوم باشد معمولاً وزن شعر در سراسر آن ثابت می‌ماند و غرض از نقل و روایت آن خوش شدن و حظ خاطر شنوندگان است. این گونه اشعار را عموماً شاعران و سرایندگان می‌سازند که شغلشان شاعری و داستانسرایی است، و اشعار آنها در میان مردم به سراینده خاصی منسوب نیست، بلکه بصورت میراث عمومی از نسلی بسل دیگر منتقل می‌شود، بی آن که کسی گویندگان آنها را بشناسد. سرودن آنها بطور کلی با آهنگ و اکثراً به همراهی ساز صورت می‌گیرد.^{۲۶} در دوره‌های بعد مواد تازه‌ای به این داستانها و حماسه‌ها اضافه می‌شود؛ بخصوص ادبیات دوره‌های غیر قهرمانی در آنها تاثیر می‌کند.

مهمترین دوره‌های غیر قهرمانی دوره‌هایی است که جامعه بیشتر به مسائل معنوی و خاصه احتیاجات مذهبی و اخلاقی توجه می‌کند و نفوذ و قدرت از طبقه جنگاور به طبقات روحانی منتقل می‌شود و مضامین «فرهنگی» از قبیل اندرز و آداب مذهبی در داستانها جا می‌گیرد. این معمولاً خاص دوره‌های پختگی بعد از جوانسالی اقوام است. در این دوره‌ها نیز ممکن است داستانهای شاهان و جنگجویان سروده شود اما بیشتر از دیدگاه طبقه روحانی. مثلاً بجای ماجراهای جنگی و حوادث عشقی آنان، مبارزات آنها برای دفاع از مذهب و یا شرح فضائل اخلاقی و پندها و وصایای آنان مضمون اصلی منظومه یا داستان قرار گیرد. از این قبیل است خطبه‌های شاهان در شاهنامه هنگام به تخت نشستن و اندرزهای بزرگان و عهد و وصایای ایشان (بخصوص ضمن شرح پادشاهی اردشیر و انوشروان) و نیز قسمت عمده تاریخ پیشدادیان که بیشتر داستان

پیشرفت و توسعه تمدن است.

در حماسه ملی ایران سه رشته داستانهای قهرمانی و اصلی می توان تشخیص داد که هر کدام از یکی از اقوام ایرانی سرچشمه گرفته. یکی سلسله حماسه های کیانی که بمناسبت اشاره ای که در ریشه های اوستا به آنها شده باید آنها را به قوم اوستایی پیش از ظهور زردشت منسوب داشت. دوم حماسه های خاندان زال و رستم که از سیستان برخاسته و باید متعلق به اقوام سکایی باشد که در سیستان جایگزین شدند.^{۲۷} سوم حماسه هایی است که در دوره اشکانی و توسط سرایندگان پارتی سروده شده، ولی بعدها مانند حماسه های خاندان رستم در قالب حماسه های کیانی جا داده شده و بصورت وقایع دوره کیانی درآمد. از این قبیل است برخی داستانهای گیو و گودرز و بیژن و فرهاد و میلاد و شاپور و بلاشان و باحتمالی داستان فرود. نام گودرز عموماً در فهرس شاهان اشکانی که مورخین اسلامی آورده اند ذکر شده و همچنین روی سکه ها دیده می شود از این گذشته کتیبه ای از او در بیستون باقی است به یونانی که در آن خود را Geopothros یعنی «گیوزاد» خوانده است.^{۲۸} و بنا بر این نام پدر وی گیو بوده است. گیو که در طبری، یکم، ۶۰۱ «بی» و در دینوری، ۱۶ «زو» (بجای «وو»؛ در پهلوی «ویو») خوانده شده، باید همان باشد که در تاریخ قم، ۶۹، ۷۰، بنای عده ای قصابات به او نسبت داده شده. بیژن بصورت «ویجن» در بعضی جداول شاهان اشکانی ذکر شده (از جمله حمزه، ۱۴) و میلاد، چنان که اول بار مارکوارت توجه نمود صورتی از «مهرداد» است.^{۲۹} نام شاپور نیز در جدول شاهان اشکانی آمده است.^{۳۰} و ظاهراً خاندان «شاوران» در شاهنامه (۳۱۷ و بعد) و سابریان در طبری (یکم، ۶۱۴) منسوب به اوست. بلاشان را متسوب به بلاش اشکانی باید شمرد و حادثه داستان فرود یادآور کشته شدن Vardanes پسر اردوان سوم^{۳۱} و باعتباری نابرداری گودرز (در شاهنامه نابرداری کیخسرو) به دست بزرگان اشکانی است.^{۳۲}

پس باید گفت که از یک طرف تاریخ اشکانیان نیز، بعنوان «تاریخ»، عملاً فراموش شده بوده است و از وقایع گوناگون زمان آنها که در آثار مورخان یونانی و رومی بجای مانده چیزی در خاطرها نمانده بوده، چنان که فردوسی و منابع او نیز با کوششی که در جمع و تدوین وقایع داشته اند، بجز نامی از آنها نیافته اند.^{۳۳} اما از طرف دیگر آنچه از وقایع این شاهان و خاندانهای بزرگ زمان آنها بصورت حماسی و داستانی درآمد بعنوان «داستان» محفوظ مانده و از نسلی بنسلی منتقل شده، جز آن که هویت اشکانی آنها بتدریج از یاد رفته و در قالب داستانهای کیانی جای گرفته است، و این کاملاً با منطق

ظهور و تحول و بقای این گونه داستانها در روایات شفاهی و فراموش شدن اسامی و وقایعی که در داستانها نیامده باشد سازگارست. ۳۴

تدوین داستانهای ملی

نقل داستانها و اختلاط و آمیزش آنها و تغییراتی که بتدریج در آنها صورت گرفته حاصل کار سراینندگان و قصه پردازان و قولان و نقلانی گمنام است که مانند «عاشق» های آذربایجان این داستانها را برای تفریح مردم و یا بزرگان و امیران بنوا می خوانده اند یا نقل می کردند. سراینندگان داستان را در زبان پارتی «گوسان» می خواندند که ذکر آنها در آثار پارتی و فارسی و عربی و ارمنی و گرجی و ماندایی بسته و گریخته آمده است (از جمله در منظومه ویس و رامین که اصل اشکانی دارد) ۳۵ گوسانهای اواخر دوره اشکانی و آغاز دوره ساسانی را باید وارث سه رشته داستانهای حماسی ایران و همچنین داستانهای دیگری شمرد که از منابع مختلف مثل منابع بابلی و یونانی در طی زمان اقتباس شده بود ۳۶ اما تدوین آنها را تقریباً بصورتی که در شاهنامه می بینیم، یعنی بصورت تاریخ مسلسلی بر حسب توالی پادشاهان، باید به دوره اخیر عهد ساسانی، از حدود نیمه دوم قرن پنجم مسیحی، منسوب داشت و آن را نتیجه اقدامات دیوانیان ساسانی شمرد.

دلیل این اقدام خاص را محتملاً باید در احتیاج دولت ساسانی و طبقه بزرگان و آزادگان در تقویت غرور ملی و ترغیب وطن پرستی در این دوره جستجو کرد، چه از اواسط دوره ساسانی، از حدود زمان پیروز، سرحدات شرقی ایران مورد هجوم اقوام تازه نفس شرقی - ابتدا هیاطله و بعداً اقوام ترک - قرار گرفت و برخی از ایالات شرقی بتصرف آنان درآمد. شکست فیروز مقاومت این ولایات و اطمینان آنها را نسبت به قدرت و حمایت دولت مرکزی متزلزل ساخت و هم نگرانی خاصی در میان وطن پرستان ساسانی بوجود آورد و حمیت ملی تازه ای را در آنان بیدار کرد. کوششهای قباد در جلب رضایت مردم و اقدامات او در کوتاه کردن دست اشراف و تحدید قدرت روحانیان زردشتی هر چند راه را برای اصلاحات مستبدانه خسرو آماده ساخت، اما علاج گر مشکل داخلی ایران و پراکندگی افکار و تشتت دینی و تزلزل عقیده نسبت به دولت مرکزی نشد و گرویدن به مزدکیان و برخی مذاهب دیگر توسعه یافت. این مشکل را سرانجام اصلاحات و شدت عمل خسرو برای مدتی برطرف ساخت و حیاتی تازه - اقلماً برای یکی دو نسل - به دولت ساسانی بخشید.

یکی از خصوصیات دوران خسرو اول تقویت فوق‌العادهٔ غرور ملی و اهمیت بخشیدن به حفظ تمامیت ارضی ایران و دفاع از سرحدات شرقی بود. خسرو نمی‌توانست امیدوار باشد که بدون این که جنبشی ملی برای دفاع از تمامیت ارضی ایران بوجود بیاید و عصبیت قومی تقویت شود، بتواند در وحدت بخشیدن به کشور و دفاع ایران در برابر اقوام ترک و بیزانس توفیقی حاصل کند. از این رو خسرو بموازات اصلاحات خود به یک رشته تبلیغات شدید برای نیرومند کردن غیرت ملی و اعتقاد به لزوم وحدت کشور و اهمیت سلطنت و «ملی» بودن خاندان ساسانی و همچنین اعتقاد به اهمیت آنچه ساسانیان، بخصوص اردشیر، برای اعادهٔ وحدت و عظمت و اعتبار ایران کرده بودند دست زد. آیینۀ تمام نمای این تبلیغات را در نامهٔ تنسر، که اصل آن هر چه باشد بی شک جامۀ تبلیغاتی خسرو را در بردارد می‌توان دید.^{۳۷}

در چنین وضعی توجه به حماسه‌های ملی و تدوین و ترویج آنها، و بخصوص تاکید اختلاف میان ایران و توران و تفصیل جنگهای آنان و تطبیق تورانیان با ترکان کاملاً منطقی بنظر می‌رسد. در حقیقت ترویج حماسهٔ ملی را باید یکی از وسائل کار خسرو و حتی پیروز و قباد شمرد. این که قباد و فرزندان او، خسرو و کاووس و جم، ناگهان با اسامی شاهان کیانی ظاهر می‌شوند خود حکایت از اشاعهٔ خاص این حماسه‌ها در اواخر قرن پنجم مسیحی دارد. بی شک خسرو و مجریان سیاست او باید تدوین این حماسه‌ها را تشویق کرده باشند، بخصوص که در تاریخ ملی دید و نظرو سیاست خسرو را حاکم می‌بینیم و اقواک و تعلیمات و وصایای اوست که با شرح و تفصیل بسیار نقل شده است. به گمان نگارنده همانطور که اوضاع اجتماعی و درباری دورهٔ ساسانی است که بیشتر از حماسه ملی منعکس است، غرور ملی و ایران‌پرستی و دشمنی عمیق با توران نیز که در شاهنامه جلوه‌گرست بخصوص انعکاس احساس و اعتقاد طبقهٔ آزادان ساسانی بخصوص از پیروز ببعد و باخص در دورهٔ انوشیروان است، چه حماسه‌ها و داستانهای خدایانامه در اصل بیشتر متوجه ستایش قهرمانان و شرح ماجراهای آنها بوده و این نوع حماسه‌ها، بطوری که چدویک از مقایسهٔ عدۀ زیادی از حماسه‌های شفاهی ملل نتیجه گرفته عموماً خالی از افکار سیاسی و جنبه‌های «ملی» است^{۳۸} بخصوص باید بخاطر داشت که حماسه‌های اصلی ایران هنگامی سروده شده که تصور «ملت» باندازه‌ای که در دورهٔ ساسانی توسعه یافت توسعه پیدا نکرده بود و اختلافات و جنگها مربوط به گروه‌ها و نواحی کوچکتری بوده است. «ایران‌پرستی» بصورتی که در شاهنامه می‌بینیم بیشتر انعکاس جهان‌بینی ساسانی و قدرت مرکزی آن است.

تدوین روایات ملی در دوره‌ای که حفظ وحدت ایران و ترغیب عصیت ملی اهمیت خاص یافته و مورد توجه شاهنشاه ساسانی و بزرگان ایران قرار گرفته بود طبعاً موجب آن گردید که آنچه در اصل بصورت داستانها و حماسه‌های جداگانه و نامرتبط وجود داشت در قالب تاریخ منظمی از کشوری واحد درآید و پادشاهان آن از کیومرث تا دارا بصورت پیوسته تنظیم شود و وقایعی که در داستانهای مختلف و مستقل آمده بوده بصورت وقایع زمان این پادشاهان تدوین گردد. در این سیر و تحوّل، کیومرث که اولین آفریده انسان وار هر مزدست بصورت نخستین شاه عالم درمی آید و هوشنگ «پیشداد» که ظاهراً در زمان تألیف یشتها نخستین پادشاه شمرده می شد^{۳۹} و در روایات اخیر مذهبی و برخی آثار اسلامی هم چند نسل با کیومرث فاصله دارد،^{۴۰} جانشین او قرار داده شود، و جمشید که در روایات کهن هندی انسان نخستین و در اوستا نخستین نگاهبان جهان است پس از تهمورث بیاید و ضحاک، دیو اهریمنی، صورت پادشاهی جبار به خود بگیرد و هزار سال سلطنت کند، و منوچهر که باز بر حسب روایات دینی چندین نسل با فریدون فاصله دارد^{۴۱} و اصولاً هم بنظر نمی رسد که با فریدون ارتباطی داشته است و بلکه در روایات قدیمتر ظاهراً سر سلسله شاهان خاص ایران (که بیرونی در آثار الباقیه، ۱۰۲، آنان را «ایلانیون» = ایرانیون می خواند) بشمار می رفته^{۴۲} در پی فریدون بیاید باز بر این پایه است که داستانهای خاندان گودرز از دوران اشکانیان، و داستان سیاوش که با احتمال قوی از اساطیر غربی پیش از زردشت متأثرست،^{۴۳} و همچنین حماسه‌های سیستانی زال و رستم همه در قالب جنگهای ایران و توران در دوره کیانی قرار می گیرد و خاندان رستم با خاندان گرشاسب (= سام) می پیوندند.

با این همه آثار جدایی و استقلال نخستین برخی از این داستانها و ارتباط مصنوعی آنها با یکدیگر هنوز هم در تاریخ ملی آشکارست. مثلاً حماسه‌های گرشاسب قهرمان باستانی ایران که بنا بر اشارات اوستا و منقولات کتب پهلوی داستانهایش تفصیل خاص داشته^{۴۴} ولی بعدها در نتیجه رواج داستانهای رستم تضعیف شده و مختصر گردیده، جای روشنی در تاریخ ملی ندارد و حتی زمان و سمت او درست مشخص نیست و در منابع اسلامی بتفاوت شریک پادشاهی زاب یا جانشین وی و یا وزیر وی و یا از شاهان تابع وی بشمار رفته^{۴۵} و بنده هشتن (۳-۳۲: ۳۵) نام وی را بعد از کیخسرو می آورد و دینکرت (کتاب هشتم، ۱۲: ۱۳) و مینوگ خرد (۵۳-۴۹: ۲۷) وی را از جمله شاهان می شمارند، اما میان کیقباد و کی کاوس جای می دهند.^{۴۶}

باز از این قبیل است داستان زال که ماجرای زندگیش از زمان پیشدادیان (منوچهر)

شروع می شود و تا اواخر دوره کیانی (بهمن) ادامه می یابد. پیداست که در اینجا با دو حماسه مستقل و موازی سر و کار داریم. داستانهای منیژه و بیژن و رستم و سهراب که ظاهراً در خداینامه نیز نبوده اند هنوز هم در شاهنامه عملاً صورت داستانهای جداگانه دارند.

تاریخ پیشدادیان بیشتر مبتنی بر یک رشته داستانهای اساطیری و بعضی روایات دینی و «فرهنگی» (مثل شرح مدارج تمدن از زمان کیومرث تا ضحاک) است که جنبه حماسی آنها عموماً ضعیف است و باید بیشتر به دوره های غیر قهرمانی متعلق باشند، و پیداست که در آغاز از هم استقلال داشته اند و احتمالاً از بیش از یک قوم ایرانی سرچشمه گرفته اند، بخصوص که از قرائن چنین برمی آید که جمشید و کیومرث و تهمورث و منوچهر هر یک در اصل شاه یا انسان نخستین بشمار می رفته اند، و این در صورتی موجه است که هر یک را یا متعلق به قوم ایرانی جداگانه ای بدانیم و یا به زمان متفاوتی منسوب کنیم. مثلاً جمشید بر حسب ذکرش در سرودهای ریگ ودا و آمدن نامش در اوستا و در لوحه های عیلامی تخت جمشید^{۴۷} باید متعلق به قوم کهن هند و ایرانی باشد و ظاهراً قدیمترین «انسان نخستین» در ایران است. کیومرث را باید از اساطیر خاص قوم اوستایی و احتمالاً ناشی از محافل روحانی شمرد. منوچهر، بر حسب قرائن جغرافیایی داستانهایش محتمل است که با «مازندران»^{۴۸} ارتباط داشته باشد (هر چند جزء اول نام او «منو» در ریگ ودا نام پسر Vivasvant، معادل و یونگهان پدر جمشیدست که در دوره قدیمتری انسان اول شمرده می شده و بنابراین باید اساس اسطوره او را قدیم شمرد). و اگر فرضیه کریستن سن را در توضیح نام تهمورث^{۴۹} بپذیریم، بعید نیست که داستانهای او منشأ سکائی داشته باشد.

پس داستانهای پیشدادیان برخی بمناسبت جنبه حماسی و برخی بمناسبت جنبه اساطیری و مذهبی با تغییر و تحول از نسلی بنسلی دیگر رسیده تا آن که مآلاً در دوره ساسانی در کنار سایر مواد تاریخ ملی جای گرفته است.

از این همه و از مقایسه داستانهای ملی ملل دیگر این نتیجه بدست می آید که از تاریخ اقوام کهن پس از گذشت سالها تنها آن قسمت باقی می ماند که در قالب منظومه هایی ریخته شده باشد که سرودگویان و خنیاگران و رامشگران بخاطر بسپارند و از نسلی بنسلی منتقل شود. و در جامعه هایی که میان آنها نوشتن معمول نیست و یا نوشتن به افراد معدودی محدودست و یا بعلل تاریخی خطوط دیرین خود را از یاد می برده اند، وقایع تاریخی جز چند نسلی در خاطره ها نمی ماند. اما منظومه های حماسی و داستانی

ممکن است قرن‌ها از سینه بسینه بگردد و گرده‌ای از وقایع را در قالب داستان و افسانه نگاهدارد، چنان که در ایللیاد و ادیسه و داستانهای آرتور و حماسه رولاند و لایه قدیمی مهابهاراتا و در «ایام» عرب و همچنین در شاهنامه می بینیم .

پس به هر حال وقایع تاریخی دوران ماد و هخامنشی نمی توانست بصورت «تاریخ» مدت درازی در خاطره‌ها باقی بماند، مگر آن که داستانهای حماسی دوام‌پذیر از آنها ملهم شده و توسط سرودگویان منتقل شده باشد چنان که «تاریخ» اشکانیان نیز در روایات ایران عملاً فراموش شد و از دوران پانصد ساله حکومت آنان جز نامی نماند، مگر آنچه بصورت داستان در ضمن حماسه کیانیان انعکاس یافته است .

اما هنوز این سؤال باقی است که چرا در حالی که تاریخ داستانی و حماسی شرق و شمال شرقی ایران دوام یافته و سرانجام در قالب شاهنامه بدست ما رسیده است، تاریخ داستانی مردم ماد و پارس در حماسه ملی مقامی نیافته و بر جای نمانده است، بطوری که از شاهان مقتدر و جهانگیری چون کورش و داریوش حتی نامی در تاریخ ملی ایران نمی توان یافت . و باز چرا ساسانیان که به تدوین تاریخ ملی و تألیف خداینامه‌ها دست زدند از درج داستانهای جنوب ایران که وطن اصلی خود آنان بود بازماندند .

در پاسخ این پرسش ممکن است تصور کرد که مردم جنوب و مغرب ایران اهل حماسه‌سرایی نبودند و توفیق نیافتند که داستانها و افسانه‌های خود را بصورتی که در خاطرها بماند و زبازند شود در قالب نظم بریزند. در این که مردم ماد و پارس نیز صاحب داستانها و افسانه‌های خاص خود بودند تردیدی نیست، چه منابع مختلف وجود چنین داستانهایی را تایید می کنند.^{۵۰} از این قبیل است داستان پروردن نهائی شاهزاده خردسال و محکومی که از او خطری متصورست (در اصل توسط حیوانی شیرده) و کامیابی و به شاهی رسیدن شاهزاده در فرجام — داستانی که صورتهای مختلفی از آن را در داستان پروردن کورش (در هرودت و کتزیاس) و اردشیر پاپکان و شاپور اول (در کارنامه اردشیر پاپکان) و همچنین دارا (در داراب‌نامه طرسوسی، یکم، ۱۰ و بعد) می توان دید.

اما چنین فرضی تنها مبتنی بر گمان است و هیچ قرینه‌ای برای اثبات آن در دست نیست. برعکس گمان می رود که قبایل ماد و پارس که در دوره‌های تاریخی به چنان پیروزیهایی برجسته‌ای نائل آمدند و به نیروی جنگاوری و سلحشوری فتوحات نمایان کردند از حماسه‌هایی که یادگار دوران جوانسالی و آغاز کوشش و کشش آنها باشد بی بهره نبوده‌اند و دور نیست که در بسیاری از افسانه‌های کهن آریایی، خاصه آنها که بیشتر در داستانهای پیشدادیان منعکس است، با اقوام شرقی ایران انباز بوده‌اند. این را از

جمله از آمدن اسم جمشید در لوحه‌های عیلامی تخت جمشید و نام اسفندیار در روایت کتزیاس بجای بردیا که سلطنت او را گوماتای مغ غضب کرد تایید می‌کند.^{۵۱} این که تاریخ ملی فقط داستانهای مشرق و صورت شرقی داستانهای مشترک را محفوظ داشته و دو سلسله نیرومند ماد و هخامنشی را نیز بدست فراموشی سپرده است باید موجب دیگری داشته باشد.

این موجب را باید در رویدادهای تاریخی ایران و خاصه تاریخ مذهبی ایران جستجو کرد. آیین زردشت و اصلاح دینی او در شرق ایران و در میان قوم «اوستایی» پدیدار شد. این قوم چنان که از یشتهای اوستا برمی‌آید صاحب داستانهای حماسی درباره خدایان و قهرمانان خود بودند که مدتها قبل از زردشت در قالب سرودهای پهلوانی ریخته شده بود. زردشت که بیشتر به تفکر دینی و اصول اخلاقی ناظر بود چندان متعرض آداب و مراسم قوم خود نشد و همچنین بازگویی داستانهای پهلوانی را منع نکرد، فقط چنان شد که این داستانها رنگ زردشتی گرفت و مردم پرستش خدایان کهن را بصورت ایزدان زردشتی و تابع اهورامزدا و ستایش شاهان و پهلوانان دیرین را در جامه ستایش پشتیبانان دین بهی ادامه دادند. سرودهای حماسی یشتها در ستایش مهر و تیر (تیشتر) و ناهید (اردو یسور) و بهرام و جز آنها، و یاد قهرمانانی چون کیخسرو و کی‌کاووس و اغریث، و بزرگ دشمنانی چون ضحاک و افراسیاب و گرسوز همه میراثی است که از روزگاری پیش از زردشت بجا مانده. در حقیقت زردشت این میراث مذهبی و فرهنگی قوم خود را ابقا کرد و بر آن صحت گذاشت، بطوری که آنچه در واقع میراث قومی بود جزئی از فرهنگ مذهبی گردید و هنگامی که یشتهای زردشتی سروده می‌شد در آنها منعکس گردید و طبعاً باید در بسیاری حماسه‌ها و سرودهای دیگر هم که بجا نمانده است بازتاب یافته بوده باشد. در این میراث از داستانهای پادشاهان کیانی که شاهان کهن قوم اوستایی بودند، و از جنگها و کشمکشهای میان این قوم و دشمنان هم نژاد آنها، تورانیان، و همچنین از دیوان و جادوان و نیز از ایزدان و یاران آنها سخن رفته بود. بتدریج که آیین زردشتی نیرو گرفت و در سرزمینهای ایرانی منتشر شد این داستانها نیز همراه آن انتشار یافت و کم کم داستانهای رایج نقاط دیگر را از رواج انداخت و جانشین آنها گردید، همانطور که افسانه‌ها و حماسه‌های اسلامی بعلت پشتیبانی مذهبی بتدریج داستانهای ملی کشورهای مثل مصر و سوریه و عراق را که هویت عربی پذیرفتند از اعتبار انداخت و از خاطر برد، و باز همانطور که اساطیر و داستانهای مسیحی و قدیسن آن جانشین اساطیر و داستانهای کهن مردم لاتین و سلتی و ژرمنی گردید، و همانطور که پیش از آن بسیاری از

اساطیر و داستانهای اصیل رومی با قبول تمدن و فرهنگ یونانی بدست فراموشی سپرده شده بود.

آنچه رواج و استیلای روایتها و داستانهای شرق ایران را تقویت کرد گذشته از تصویب و پشتیبانی مذهب زردشتی حکومت پانصد ساله اشکانیان بود. اشکانیان که از حدود اواسط قرن سوم قبل از مسیح بر سرزمین پارت تسلط یافتند و حدود یک قرن بعد بابل را گشودند و سلوکیان را بکلی از ایران راندند تا سال ۲۲۶ مسیحی حکومت کردند. مردم پارت که در سرزمینی نزدیک به سرزمین قوم ماد می زیستند^{۵۲} مذهب زردشتی را از دیرباز پذیرفته بودند و اگر سابقاً درباره کیفیت مذهبی آنان بعلت کمبود منابع و وجود سگه های یونانی مآب آنها تردیدی بود پس از بدست آمدن و قراءت سفالینه های پایتخت نخستین اشکانیان، نسا، در نزدیکی عشق آباد (که محرف «آشک آباد» است) در این باره مطلقاً تردیدی نیست.

در دوران حکومت دراز اشکانیان دین و دولت پشتیبان فرهنگ زردشتی بود. در نتیجه داستانهای تاریخی و حماسه های شرق ایران ضمن سایر مواد فرهنگی و مذهبی این آیین در دورترین نقاط ایران نفوذ کرد و استوار شد و داستانهای محلی را از رواج انداخت، بطوری که آنچه خود زمانی محلی بود ملی شد، و آنچه در آغاز خاص یک ایالت بود کشوری و عمومی گردید. از ایالاتی که بدین گونه داستانهای دیرینشان در داستانهای شرق (خراسان) تحلیل رفت و از رواج افتاد ماد و پارس بودند.

اشکانیان که خاندان شاهی آن از قبیله شرقی و تازه نفس (آپرتی) (از اقوام داهه^{۵۳}) بود خود مردمی جنگجو و حماسی بودند. داستانسرایان آنان بسیاری از سرگذشتهای پهلوانی آنها را بنظم کشیدند و این داستانها نیز (مثل داستانهای گودرز و گیو و بیژن) در کنار داستانهای کهن انعکاس یافت و هنگامی که خاطره تاریخی شاهان قدیم اشکانی فراموش شد در دست داستانسرایان با داستانهای کهن درآمیخت. از این روست که چنان که گذشت داستانهای برخی شاهان اشکانی را در قالب سرگذشت سرداران و پهلوانان کیانی می بینیم. اما طبیعی است که داستانهای شاهان اشکانی در اهمیت و اعتبار به پای داستانهای اصلی و پادشاهان کیانی که فضل قدمت را با حرمت مذهبی جمع داشتند نمی رسیدند.

وقتی اشکانیان سرانجام جای به ساسانیان سپردند مدتها بود که داستانهای پهلوانی کیانی و اساطیر پشدادی و تاریخ مؤمنان نخستین زردشتی^{۵۴} بعنوان تاریخ ملی ایران جایگزین داستانهای محلی شده بود، و مردم ایران جز آن تاریخی نمی شناختند. در این

تاریخ داستانی و اساطیری طبعاً از پادشاهان ماد و هخامنشی ذکری نبود، چه این تاریخ وقتی شکل پذیرفته و جزء فرهنگ دینی شده بود که هنوز دولت ماد و هخامنشی بوجود نیامده بودند، بعبارت دیگر پیش از آن که نوبت به شاهان هخامنشی برسد این داستانها تعمید مذهبی یافته و مهر ختام خورده بود.^{۵۵}

این که برخی از داستانهای حماسی اشکانیان بعدها با داستانهای اصیل قبلی آمیخته باشد منافای این بیان نیست. اشکانیان مردمی حماسه آفرین بودند و بیش از پانصد سال بعنوان حامی آیین زردشتی حکومت کردند و برای ابقاء داستانهای خود فرصت کافی یافتند. اما اختلاط داستانهای آنها با داستانهای کیانی محتملاً پس از خود آنها در زمان ساسانیان صورت گرفت، یعنی هنگامی که خاطره تاریخی شاهان اشکانی فراموش شده بود و سرایندگانی که در صدد دراز کردن قصه ها برای تفریح خاطر شنوندگان خود بودند بتدریج این داستانها را بهم پیوند دادند و داستانهای گیو و گودرز و همچنین داستانهای خاندان رستم را که همه از یکدیگر در اصل مستقل بودند به هم مرتبط ساختند. قسمت عمده ای از این تنظیم و تدوین نیز باید هنگام تألیف خداینامه های ساسانی صورت گرفته باشد.

ساسانیان وارث اشکانیان بودند نه هخامنشیان

عموماً ساسانیان را وارث هخامنشیان می خوانند و تصور می کنند که ساسانیان با علم و آگاهی از تاریخ هخامنشیان قصد احیاء پادشاهی و اقتدار آنان را داشتند.^{۵۶} این تصور بیشتر بصورت مجازی و از این جهت که ساسانیان نیز از پارس بودند درست است و الاً حقیقت این است که با فراموش شدن تاریخ هخامنشیان در دوران اشکانی و رایج شدن حماسه های کیانی در پارس باید گفت که ساسانیان در صدد احیای دولت کیانی بودند، نه دولت هخامنشی، و بازمانده کاخهای هخامنشی در استخر و یازارگاد را نیز محتملاً به شاهان کیانی منسوب می نمودند و اصولاً هیچ گونه اطلاعی از شاهان هخامنشی، بجز دارا که اسمش در داستان اسکندر آمده بود نداشتند. البته این فراموشی یک شبه روی نداد و پس از تسلط سلوکیان بتدریج حاصل شد. از سکه های امرای محلی فارس که چند قرنی پس از اسکندر در فارس حکومت نمودند و آنان را معمولاً «شاهان پارس» می خوانند و از آنها سکه هایی بجا مانده است، پیداست که تا بیش از دو قرن خاطره هخامنشیان هنوز بکلی محو نشده بوده. مثلاً در این سکه ها به نامهای «ارتخشتر» و «دار یو» (مخمسر Dārayavahu = دار یوش) و «بگ داد» (بغداد = خداداد) که از اسامی

هخامنشی است برمی خوریم^{۵۷} و نقوش سکه‌ها نیز یادآور نقوش و عمارات هخامنشی است.^{۵۸} اما پس از قطع این سکه‌ها از اواسط دوران اشکانی دلیلی برای دوام خاطرهٔ هخامنشیان نداریم. برعکس، این که هم اشکانیان و هم ساسانیان نسب خود را به شاهان کیانی می‌رسانند (ساسانیان به بهمن، و اشکانیان بتفاوت به دارا یا اسفندیاریا کیقباد یا اش پسر سیاوش یا ارش کمانگیر^{۵۹}) دلیل بر این است که خاطرهٔ روشنی از هخامنشیان اقلماً در اواخر دورهٔ اشکانی و پس از پایان دورهٔ یونانی مآبی نداشتند و از تاریخ همان را می‌دانستند که در داستانهای قهرمانی نقل شده بود.

در اینجا باید به نظر همکار دانشمند و گرامی خود پرفسور بويس اشاره کنم که در نحوهٔ انتقال داستانهای ملی و روایات شفاهی چه در میان ایرانیان و چه در میان اقوام دیگر پژوهش ممتد کرده و همهٔ پژوهندگان تاریخ ایران را مدیون آثار عالمانهٔ خود ساخته است، چه نظری کاملاً با نظر نگارنده سازگار نیست.

کریستن سن که سیر و تدوین داستانهای ملی را بخصوص در دو اثر خود^{۶۰} مورد بحث قرار داده بوجود دو سنت در ایران معتقد شد که بگمان وی در کنار یکدیگر بالیده و ادامه یافته‌اند: یکی سنت مذهبی که در میان موبدان زردشتی رشد کرده و در آن روایاتی مثل داستان خلقت بر حسب روایات دینی، و کيفر دیدن یا فانی شدن شاهانی چون جمشید و کاووس که از راه دین گشتند، و آفات اهریمنی چون ضحاک و افراسیاب و اسکندر، و شرح اعمال شاهانی که حامی دین بهی بودند مانند گشتاسب و بهمن و بلاش و اردشیر و شاپور دوم و خسرو اول و نیز ظهور زردشت و جنگهای مذهبی ایران و توران و همچنین شرح معاد زردشتی و هزارهٔ هوشیدر و هوشیدر ماه و ظهور سوشیانت، موعود فرجامین آیین زردشتی، و بمیدان آمدن جاویدانان و کيفر دیدن دیوان اهریمنی و دشمنان دین بهی مورد توجه خاص قرار گرفته است. این سنت در آثار پهلوی مثل دینکرت و بند هشن و زند و همن یش متعکس است. دوم سنت «ملی» که تمایلات سیاسی و ذوق و سلیقهٔ شاهان و آزادان و دیوانیان را منعکس می‌سازد و در آن داستانهای پهلوانی و فتوحات ملی و ماجراهای عاشقانه و توصیف بزم و شکار و جنگهای تن‌بتن مورد توجه قرار دارد و تفصیل خاص می‌یابد. و خداینامه‌ها، و به تبع شاهنامه‌ها، جلوه‌گاه این سنت بوده‌اند.

پرفسور بويس چنین تقسیمی را منطبق با واقع نمی‌شمارد^{۶۱} و این نکته را گوشزد می‌سازد که در ایران از دورهٔ رواج آیین زردشتی روحانیان بر فرهنگ ملی مسلط بوده‌اند و سنت ملی و روایات تاریخی نیز همه به دست موبدان ضبط شده است و از این رو

نمی توانسته با سنت دینی متفاوت ویا از آن برکنار باشد. همچنین پرفسور بويس معتقدست که روایات جنوب و مغرب ایران تا زمان تدوین داستانهای ملی توسط موبدان زردشتی در زمان ساسانیان در قرن پنجم یا ششم مسیحی موجود بوده، منتهی کسانی که به ثبت تاریخ ملی پرداختند برای رعایت احوال مردم شرق و شمال شرقی ایران که مورد هجوم اقوام آسیای مرکزی قرار گرفته بودند و بمنظور تقویت حس ملی در آنها تنها به ثبت و تدوین روایات آنها پرداختند و متعرض روایات جنوبی و غربی نشدند و در نتیجه بعداً این روایات از میان رفت و خداینامه ها نیز از آنها خالی ماندند.

البته این تلخیص حق استدلال پرفسور بويس را بدرستی ادا نمی کند و برای تفصیل بیشتر پژوهندگان باید به خود آثار او که مذکور شد رجوع نمایند. ولی به گمان نگارنده قبول این نظر متضمن مشکلاتی است که اگر بپذیریم که داستانهای غرب و جنوب در زمان اشکانیان بتدریج از میان رفته و داستانهای شرقی جایگزین آنها شده و صورت «ملی» یافته دچار آنها نخواهیم شد.

اولاً باید توجه کرد که تاثیر آثار کتبی در روایات شفاهی و در روحیه و شیوه تفکر مردم در دوره هایی که جزعه معدودی خواندن و نوشتن نمی دانند محدودست و دشوار می توان پذیرفت که ساسانیان تصور کرده باشند با «تألیف» خداینامه ای کتبی و منحصر ساختن آن به روایات شرقی به تجدید حمیت ملی در میان مردم مشرق و انگیختن حس سلحشوری در میان آنها توفیق خواهند یافت. گمان نگارنده این است که تدوین حماسه های موجود بصورت خداینامه بیشتر واکنشی در برابر ضعفی که در بنیان اخلاقی محسوس می شد و بمنظور درمانی برای آن بوده است — درمانی که احتمالاً تا حدی ناخودآگاه در اندیشه وطن پرستان ساسانی راه یافته. تخصیصی به مردم شرق ایران نداشته، قائل شدن به چنین تخصیصی، گذشته از دلائل دیگر، با حکومت ساسانی که سیر مداومی بسوی تمرکز و قدرت روز افزون دولت در برابر نیروهای محلی داشته سازگار نیست، آن هم در زمان خسرو اول و دوم که تمرکز قدرت در دست دولت مرکزی به اوج خود رسید. از این گذشته اگر داستانهای جنوب و مغرب تا زمان خسرو پرویز هنوز رواج داشته اند دلیلی نیست که تا ورود اسلام به ایران از رواج افتاده باشند، چه از مرگ خسرو پرویز در ۶۲۸ مسیحی تا غلبه تازیان و برافتادن خاندان ساسانی در ۶۵۱ بیست و چند سالی بیشتر فاصله نیست و نمی توان تصور کرد که روایاتی که قریب هزار سال یا بیشتر سینه بسینه گشته و دوام یافته بوده در طی بیست و چند سال و حتی یک قرن بعثت تالیف خداینامه از خاطرها محوشده باشد. رشته داستانسرایی و نقلی یعنی ادبیات

شفاهی در ایران عملاً هیچ وقت بریده نشده، و اگر روابط ایران و بیزانس و جنگ و صلح آنها در داستانهای قصه‌پردازان از سمک عیار گرفته یا امیرارسلان منعکس است مشکل می‌توان پذیرفت که داستانهای جنوب و مغرب ایران و داستانهای پادشاهان نیرومند هخامنشی تا اواخر دوره ساسانی محفوظ مانده باشد و سپس بعلت خودداری مؤلفان خداینامه از ضبط آنها از میان رفته باشد. بر فرض نیز که مولفان خداینامه عمداً تنها به گردآوردن و ضبط داستانهای شرقی پرداخته باشند این مانع ضبط و تدوین داستانهای رایج فارس، وطن ساسانیان، در طی آثار دیگر نمی‌شود، بخصوص که از تالیف داستانهای تاریخی مثل داستانهای مزدک و بهرام چوبین به زبان پهلوی آگاهی داریم. و حال آن که در فهرست مفصلی که ابن‌الدیم در چند جا از آثار پهلوی که به عربی ترجمه شده بود بدست داده است^{۶۲} مطلقاً اثری که حکایت از تاریخ یا داستانهای شاهان ماد و هخامنشی کند دیده نمی‌شود. و اگر تاریخ عینی اشکانیان که به زمان ساسانیان نزدیکتر بودند از خاطرها رفته بوده چگونه می‌توان پذیرفت که تاریخ هخامنشیان بجا مانده بوده باشد؟ و اگر آنچه باقی مانده بوده در هر دو مورد روایات داستانی بوده، غفلت از داستانهای پر افتخار وطن ساسانیان و پرداختن آنها منحصراً به داستانهای سرزمین دشمنان اصلی آنان، بسیار بعید بنظر می‌رسد.

ثانیاً در تاریخ ملی بصورتی که در خداینامه‌ها آمده بوده ما جا بجا اثر تصرف مردم جنوب و غرب را می‌بینیم. مثل این که در یاچه چیچست را در یاچه رضائیه شمرده‌اند و یا آن که افراسیاب در فارس از قارن شکست می‌خورد (شاهنامه، ۱۲۰) و کی‌کاووس و کی‌خسرو برای طلب کمک برای فیروزی بر افراسیاب به آتشکده آذرگشنسب در آذربایجان می‌روند و پس از آن به فارس «مسکن» خود برمی‌گردند (تعالی، ۲۳۲ و بعد) و استخر را کیومرث می‌سازد و در آنجاست که مردم با هوشنگ بیعت می‌کنند و جمشید آن را پایتخت خود قرار می‌دهد و گشتاسب اسفندیار را در آن زندانی می‌کند (ابن بلخی، ۲۶، ۲۷، ۳۲، ۵۱) و نیز شهر فسا را بنیان می‌گذارد (حمزه، ۳۷؛ تعالی ۲۵۵). اگر داستانهای مشرق بود که گردآورندگان خداینامه ثبت کرده‌اند این گونه تصرفات در آنها محملی نمی‌داشت. این تصرفات بر عکس نشان می‌دهد که داستانهای شرقی مدتها بصورت ملی درآمده و در فارس و جبال و آذربایجان رایج شده بوده و در این نواحی به سائقه تمایلات محلی، برخی اسامی و حوادث محلی در آنها راه یافته و آنچه مولفان ساسانی تدوین کردند باید داستانهای ملی (شرقی) بصورتی که در فارس و ری و آذربایجان یعنی مراکز آیین زردشتی رواج داشته بوده باشد.

دلیل دیگری که غیر مستقیم بر رواج داستانهای شرقی در سایر نقاط ایران در زمان اشکانیان می توان اقامه نمود نفوذ این داستانها در همین دوره در ارمنستان است، و این از شکل بعضی کلمات مثل سیاوش و اسفندیار که در ارمنی مقتبس از صورت پارتی این اسامی است برمی آید.^{۶۳} اگر داستانهای ملی در دوران اشکانیان در ارمنستان رسوخ کرده دشوار می توان پذیرفت که همین جریان در مورد پارس و سایر نقاط ایران روی نداده باشد.

از این گذشته اگر ساسانیان چیزی از تاریخ هخامنشیان بخاطر داشتند بی شک آن را در تبلیغات خود بر ضد اشکانیان دایره اعاده وحدت و عظمت ایران پیش از اسکندر بکار می بردند و این در آثار تبلیغاتی آنان منعکس می شد. در مناظرات میان خسرو پرویز و بهرام چوبین، بهرام به نسب اشکانی خود می نازد و اشکانیان را در خورتاج و تخت می شمارد و ساسانیان را غاصب می خواند و خود را در حقیقت بازگرداننده حکومت به صاحبان آن قلمداد می کند (شاهنامه، ۲۶۸۵، ۲۶۹۷، ۲۷۰۳) اما برعکس در تفاحرات متقابل خسرو پرویز مطلقاً اثری از هخامنشیان و انتساب ساسانیان به آنها نیست، بلکه انتساب به کیانیان، از جمله منوچهرست که زبانزد اوست (شاهنامه، ۷۰۵-۲۶۸۸).

همچنین به گمان نگارنده با آن که تاثیر و نفوذ محافل دینی زردشتی را در تدوین خدایانها همانطور که پرفسور بو یس متذکر شده نباید کوچک شمرد، تفاوتی میان ذوق و خواست دیوانیان از یک طرف و موبدان راسخ زردشتی را از طرف دیگر نمی توان ندیده گرفت. کشمکشهایی که میان برخی پادشاهان ساسانی با تشکیلات کیش زردشتی بر سر برخی امتیازات، مثلاً در زمان یزدگرد اول و قباد روی داده است، و همچنین گروه مردم و حتی بسیاری از بزرگان ایران به آیینهای دیگر از مسیحی و مانوی و مزدکی همه نشان آن است که نفوذ و تسلط موبدان بی خلل نبوده است و طبقه دیران و همچنین طبقه رامشگران و خنیاگران که از طبقات ممتاز درباری محسوب می شدند^{۶۴} دید و ذوق و روشی غیر از روحانیان زردشتی داشتند و نمی توان آثار آنان و یا اعمال شاهان ساسانی و اشکانی را کلاً مطابق تجویزات روحانیان شمرد. این وضعی است که در سایر دوره های تاریخی ایران و سایر ملل نیز دیده می شود. اوضاع در بار اموی و عباسی و سامانی و غزنوی و آثاری که در ایام آنان بوجود آمده، از خمریه های گوناگون و داستانهای عشقی و جنگی گرفته تا ردیه های برقران، نشانی از کشمکش دائم میان دین و دنیا است و ایران ساسانی نیز از این وضع برکنار نبوده است. حتی در دوران صفویان و قاجاریان نیز که دین و دولت رسماً و عملاً متحد بودند، کشمکش باطنی و گاه علنی میان دیوانیان و

آزاداندیشان از یک سو و روحانیان از سوی دیگر انکار پذیر نیست و تسلط و نفوذ اصحاب دین در این دو دوره به هیچ رو مانع بوجود آمدن آثار عشقی و پهلوانی و عرفانی و نیز اقدامات سیاسی و اجتماعی در خلاف جهت توصیه های رسمی دینی نشده است، چنان که تعصب و قساوت و محتسب گماری امیر مبارزالدین محمد مظفری نیز مانع غزلهای ریاسوز و اندیشه های آزادوار حافظ نگردید.

بنابراین به گمان نگارنده علت خالی بودن شاهنامه و تاریخ ملی از ذکر شاهان ماد و پارس و داستانها و روایات جنوب و مغرب ایران این است که این روایات در دوره اشکانیان بتدریج جای به داستانها و روایاتی سپرد که هسته اصلی آن از قوم اوستایی (کیانی) برخاسته بود و اشکانیان خود وارث آن شدند و آیین زردشت آنها را در خود پذیرفته و پشتیبانی مذهبی بخشیده بود. از خلاصه ای که دینکرت (کتابهای هشتم و نهم) از اوستا بدست می دهد آشکارست که داستانهای کیانی کم و بیش بصورتی که بعدها در خداینامه آمد در اوستا وجود داشته . عامل توسعه و گسترش آیین زردشتی در ایران را در تعمیم این داستانها کوچک نمی توان گرفت، بخصوص که با احتمال قوی باید تصور کرد که داستانهای نقاط دیگر پس از قبول کیش زردشتی باید بصورت داستانهای دیویستان و فرهنگ مطرود درآمده بوده باشد. و دور نیست که ایرانیانی که در دوره های اسلامی اسلاف خود را گبر و مجوس و کافر خواندند در دوره های کهنتری اسلاف غیر زردشتی خود را اهریمنی و دیو پرست و بد دین خوانده و فرهنگ و روایات آنان را مردود شمرده و زوال آنها را سرعت بخشیده باشند، بطوری که وقتی ساسانیان بحکومت رسیدند، ایرانیان از تاریخ خود کم و بیش همان را می شناختند که بعدها در خداینامه ها مندرج شد و شاهنامه نمایشگر آن است.

یادداشتها:

— ۱ Das iranisches Nationalepos, § 13

— ۲ Noeldeke, *Geschichte der Perser...* (Tabarī) xxi, Rosen, *Vostochniya Zamètki*, 1885, 153-93, apud Christensen, *Le règne du roi Kavadh*, 23-4

تقی زاده، کاوه، دوره جدید، یازدهم، ۷ و بعد: اینوستراتسوف. مطالعاتی درباره ساسانیان. با ترجمه کاظم کاظم زاده، ۳۳ و بعد.

— ۳ طبری، چاپ لیدن، یکم، ۸۱۴؛ حمزه اصفهانی، طبع گوتوالد، ۳-۲۲؛ نامه نسری، طبع مینوی، ۴۰، ۴۲.

- ۴ Herodian, vi, 2: 1-2; Dio Cassius, Lxxx, 4; Ammianus, xvii, 5: 5-6
- ۵ طبری، یکم، ۶۸۷-۷؛ حمزه، ۸-۳۷؛ ثعالی، غرر، ۱۷۳؛ مجمل التواریخ، ۵۴
- ۶ چاپ لیدن، ۲۶-۷
- ۷ یکم، ۶۸۷
- ۸ یکم، ۶۹۰
- ۹ ص ۲۳
- ۱۰ چاپ جیبی، ۱۵
- ۱۱ ص ۱۶
- ۱۲ چاپ لیدن، یکم، ۲۹
- ۱۳ ص ۳۸
- ۱۴ چاپ حیدرآباد، ۶-۱۵۵
- ۱۵ طبع زاخانو، ۸۸
- ۱۶ برای بحثی در این اسم رجوع شود به مقاله نگارنده:
 "The List of Achaemenid Kings in Biruni and Bar Hebraeus". *Biruni Symposium*, Iran Center, Columbia University, 1976, 49-65
- ۱۷ ص ۱۱۱
- ۱۸ Wallis Budge. *Makhtebānūth Zahnē (Chronography)* برای تفصیل بیشتر درباره منقولات ابن العبري ر. مقاله نگارنده مذکور در فوق.
- ۱۹ Noeldeke. *Orientalische Skizzen*, 292; Budge. *Chronography*, xxv; دیاکونف، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، چاپ اول، ۴۸-۵۳
- ۲۰ Brosos
- ۲۱ *Geschichte der Perser*, 3, n. 1
- ۲۲ Callistenes
- ۲۳ Noeldeke. *Alexanderroman*, 14 ff; *Nationalepos*, § 15
- ۲۴ در این باب ر. H. M. and N. K. Chadwick. *Growth of Literature* I, 606ff, 614ff; II, 173ff, 309ff, 372ff, 493ff; III, 732ff, 742ff.; Bowra. *Heroic Poetry*, 23ff.
- ۲۵ برای تفصیل خصوصیات دوره های قهرمانی ر. H. M. Chadwick. *Heroic Age*, 325ff; 423ff; *Growth of Literature*, 722ff
- ۲۶ ر. *Growth of Literature*, I, 20-23, 78-9; III, 873; *Heroic Age*, 337; *Heroic Poetry*, 36, 91ff, 105
- ۲۷ در این باب ر. مقاله آقای دکتر سرکاراتی، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی، سال دوازدهم (۲۵۳۵)، ۱۶۱ و بعد.
- ۲۸ Herzfeld. *Am Tor von Asien*, 40; Marquart. *ZDMG*, xLix, 641
- ۲۹ *ZDMG*, xLix, 633
- ۳۰ برای جدول تطبیقی شاهان اشکانی در آثار اسلامی ر. Spiegel. *Erānische Alterthumskunde*, III, 194ff
- ۳۱ Tacitus. *Annals*, xi, 10
- ۳۲ *Coyajee. Cults and Legends of Ancient Iran and China*, 193-7
- ۳۳ از میان مورخین اسلامی تفصیل ثعالی درباره اشکانیان بیش از دیگران است، ولی این تفصیل عملاً فاقد اطلاعات تاریخی است و عموماً مرکب از عبارات خطابی و قصصی است که مرسوم «ادب» عربی و فارسی است.

- ۳۴- Cf. Bowra, *Heroic Poetry* 368 ff; Boyce "The Parthian *Gōsān* and Iranian Minstrel Tradition", *JRAS.* 1957. 10-45
- ۳۵- این منابع را پرفسور بویس در مقاله فاضلانۀ خود «گوسان» (حاشیۀ قبل) جمع کرده و مورد بحث قرار داده.
- ۳۶- در باب داستانهایی از شاهنامه که ممکن است منشأ خارجی داشته باشد. ر. مهرداد بهار، اساطیر ایران، ص پنجاه (مقدمه) بعد
- ۳۷- ص ۳۹ بعد؛ مقایسه شود با حمزه، ۲۲ و ۴۴ و بعد و طبری، یکم، ۸۱۴
- ۳۸- *Growth of Literature*, III, 722ff.; Bowra, *op. cit.*, 518, 524
- ۳۹- یشت پنجم، ۲۳-۲۱؛ یشت نهم، ۵-۳؛ یشت پانزدهم، ۱۳-۷. همچنین ر. خلاصۀ چهارداد نسک در دینکرت، کتاب هشتم، ۵-۶: ۱۳
- ۴۰- بند هشت، ۳۹-۳۱: ۱۴؛ طبری، یکم، و ۱۵۴؛ مسعودی، مروج، دوم، ۱۱۰
- ۴۱- مسعودی، التنبیه، ۸۸، سیزده نسل میان آنها قرار داده. مقایسه شود با بند هشت ۱۵-۱۳: ۲۵ و طبری، یکم، ۴۳۰ و ابن بلخی، ۱۲
- ۴۲- در اوستا Airyāva خواننده شده که بمعنی «یاری کننده قوم آریا» است (فرهنگ بازنوا، ۱۹۹). برای تعبیرات دیگر ر. Christensen, *Étude sur la Zoroastrianisme de la Perse antique*, 23
- ۴۳- در باب وجوه مختلف داستان سیاوش ر. کتاب شیوا و ممتع شاهرخ مسکوب، سوگ سیاوش، بخصوص ۲۹ و بعد و ۸۱ و بعد.
- ۴۴- یشت سوم، ۳۷؛ یسنای نهم، ۱۱؛ یشت نوزدهم، ۴۴-۴۰؛ دینکرت، کتاب نهم، ۱۴
- ۴۵- طبری، یکم ۳-۵۳۲؛ حمزه، ۳۵؛ مسعودی، التنبیه، ۹۰؛ شاهنامه، ۲۸۲؛ ثعالی، غرر، ۱۳۰؛ بیرونی، آثارالباقیه، ۱۰۴؛ مجمل التواریخ، ۴۰
- ۴۶- باید توجه داشت که داستانهای اصلی گرشاسب، بزرگترین پهلوان قوم اوستایی و از جاویدانهای زردشتی، غیر از داستانهای متأخری است که در گرشاسب نامه و شاهنامه و روایات آثار اسلامی دیده می شود. برای تفصیل داستانهای اصلی اور. پورداود، یشتها، یکم ۲۰۷-۱۹۵ و Nyberg, "La legende de Keresāspa", *Oriental Studies in Honour of... Parvy*, 336ff.
- ۴۷- Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, s. Yamakka. Yamakšeddu; Benvenist, *Titres et noms propres*, 96; Gershevitch, "Amber in Persepolis", *Studia... Antonia Pagliaro Oblata*, II, 1969, 245; Mayrhofer, *Onomastica Persepolitana*, 8-1792-95
- ۴۸- با احتمال قوی نه طبرستان، بلکه ناحیه ای در جنوب افغانستان و شمال غربی هندوستان که مدتها صحنۀ پیکار و حکومت برخی از اقوام شرقی ایران بوده است. ر. Cambridge History of Iran III (I), 446f. و مقاله آقای دکتر جلال متینی، ایران نامه، سال دوه (۱۳۶۳)، ۶۱۱ و بعد.
- ۴۹- *Les types du premier homme*, I, 192
- ۵۰- ر. هرودوت، کتاب اول، ۳۰-۱۰۷؛ کنز یاس، *Persica*، ۲.
- Gutschmid, *Klein Schriften*, III, 133; Noeldeke, *Nationalepos*, § 3
- ۵۱- در این باره و منابع آن ر. E. Yarshater in the *Cambridge History of Iran III (I)*, 388-89
- ۵۲- سرزمین قوم ماد دقیقاً معلوم نیست. با احتمالی در حوالی مرو بوده است و دور نیست که ایالت پارت قسمتی از آن را در برمی گرفته.
- ۵۳- *Cambridge History of Iran III (I)*, P. 26ff.
- ۵۴- تاریخ زندگی این مؤمنان و مبارزۀ آنان با بددینان پس از سقوط دولت ساسانی بتدریج فراموش شد و تاریخ صحابه و تابعین و شهدا و ائمه اسلامی جای آنها را گرفت. به نام عده زیادی از آنها در اوستا و برخی کتب پهلوی

اشاره شده، ولی سرگذشت آنها از میان رفته است.

۵۵- پروفیسور بویس در کتاب *فاضلانہ اخیرش*،
A History of Zoroastrianism, Vol. II, Handbuck der
Orientalistik, Erste Abt. Achter Bd. Lief. 2. Ht. 2 A. Leiden. Koln, 1982

فرضیه تازه‌ای برای فقدان نام کورش در داستانهای ملی و خداینامه ارائه داده است که بموجب آن در این داستانها نام کورش با نام گشتاسب پادشاه کیانی و یشتیبان زردشت خلط شده و کم کم گشتاسب (که نام پدر داریوش هم بوده است) جانشین کورش گردیده. برای تفصیل این فرضیه رجوع شود به کتاب مذکور، ص ۶۸، و نقد نگارنده بر این کتاب در *Journal of Royal Asiatic Society*, no. 1, 1984, pp. 139-41.

۵۶- از جمله *Rawlinson, The Seventh Great Oriental Monarchy*, 12-3; Justi, *Geschichte des alten Persien*, 177; De Morgan, *Numismatique de la Perse antique*, fasc. col. 557; Ghirshman, *Iran: Parthian and Sassanians*, 133; Gagé, *La montée des Sassanides*, 121

۵۷- De Morgan, *op. cit.*, col. 379ff; Hill in Pope, *A Survey of Persian Art*, I, 402-3, pl. 126; Noeldeke, *Geschichte der Perser*, 6, n. 7

۵۸- D. Stronoch, *JNES*, 1966, 220ff

۵۹- طبری، یکم، ۷۰۴، ۷۰۸-۱۰، حمزه، ۲۱؛ بیرونی، آثارالباقیه، ۱۱۳ و ۱۱۵ و ۱۱۷؛ ثعالبی، غرر، ۴۵۷؛ مسعودی، مروج، دوم، ۱۳۶
 ۶۰- *Les Kayanides*, 35ff; *Le gestes des rois*, 33ff.

"Some Remarks on the Transmission of the Kayanian Herpic Cycle". *Serta Cantabrigiensia*, 1954; ۶۱
 همچنین مقاله «گوسان» مذکور در فوق دیده شود. *Zariadres and Zarer*, *BSOAS*, xvii, 463ff

۶۲- این آثار را مرحوم تقی زاده در فهرستی با توضیحات جمع کرده است؛ کاوه، دوره جدید، دهم، ۱۴-۱۲؛ همچنین ر. اینوسترانستف، اثر مذکور، ۷-۴

Justi, *Namenbuch*, s. Syāwarsan & 307a; Hübschmann, *Pers. Stud.*, 261; *Arm. Gram.*, 74; ۶۳
 Marquart, *Untersucpungen*: 21, n. 91; *ZDMG*, 1895, 639; Boyce, *BSOAS*, 1955, 472f.

۶۴- در باب اهمیت مقام رامشگران ر. کتاب التاج منسوب به جاحظ، ۲۸۰، ۵۰ و *Christensen, Iran sou les Sassanides*, 341